

Kwetsbaar
erfgoed

TEKST **Elise Meier**

Geertje Aalders: papercut
'De Kreeft en de Vissen',
naar een sprookje van
duizend en één nacht

Papierknipkunst

In de loop van de zestiende eeuw is papier goedkoper geworden. In die tijd is ook de schaar technisch verbeterd. Deze twee elementen hebben ertoe geleid dat men in Nederland is gaan papierknippen. Nu is dat een enigszins misleidende term, want papierknippen werd ook met messen gedaan, niet alleen met scharen. Perkament werd opgespannen en met een vlijmscherp mes gesneden. Eén van de belangrijke kenmerken van de Nederlandse papierknipkunst, de symmetrische afbeelding, werd daarbij kunstmatig bereikt door links en rechts (ongeveer) dezelfde afbeeldingen uit te snijden. Dit noemt men ook wel schijnsymmetrie.

De papierknipkunst is in Nederland in de loop van de zestiende eeuw ontstaan. Eerst bij de gegoede stand, later ook bij de burgers en buitenlui. Niet alleen in Nederland, ook in andere landen zoals in Zwitserland, Polen en China heeft papierknippen zich soms al eeuwenlang tot kunst ontwikkeld. Papier is een kwetsbaar materiaal. Dat is de reden dat er veel papierknipkunst verloren is gegaan. Het materiaal heeft ook geen restwaarde, zoals sieraden van goud of zilver dat wel hebben. Papierknipsels werden vroeger vaak opgehangen achter glas of bewaard in boeken. In die gevallen kan papier lang goed blijven. Zo zijn er nog wel wat stukken overgebleven, die tentoongesteld en onderzocht kunnen worden. Al is tentoonstellen een precare zaak: de omstandigheden zoals luchtvochtigheid, lichtsterkte en temperatuur moeten precies goed zijn, anders raakt het papier beschadigd.

Papiere Sny-konst

In de begintijd, toen naast papier ook nog perkament gebruikt werd, werden veel stukken gemaakt waarin heraldiek voorkwam. De adel en de rijkere kooplui wilden graag pronken met hun familiewapens en afkomst. Ter ere van een huwelijk of geboorte werd een papierknipsel gemaakt, waarin alle wapens en kwartieren

van de voorouders een plaatsje kregen. Men maakte ook silhouetten, waarbij het gezicht van de zijkant uitgeknipt werd. Dit werd vaak van donkergekleurd papier geknipt en op wit papier geplakt.

Velen hielden zich met papierknippen bezig. Bekende mensen zijn Anna Maria van Schurman, een hoog ontwikkelde vrouw uit de zeventiende eeuw, die vooral bekend was als humaniste, taalkundige, dichteres en theologe. Maar ook de achttiende-eeuwse schrijfster Belle van Zuylen was een begenadigd knipster, die verschillende knipwerken heeft gemaakt. De waarde van een knipwerk kon ook behoorlijk hoog zijn. Voor een werk van de bekende papierkunstenares Joanna Koerten werd in de Gouden Eeuw meer betaald dan voor een schilderij van Rembrandt. Om de mensen aan te zetten tot dit geliefde tijdverdrif is er zelfs in 1686 een boekje uitgebracht door een Amsterdamse boekhandelaar, waarin hij de 'Hollandse Jufferen' het wapensnijden beloofde te leren: *Onderricht der Papiere Sny-konst*.

Na de Franse Revolutie van 1789 raakte het afbeelden van heraldiek uit de mode en werd vooral veel bijbelse en klassieke symboliek toegepast in de papierknipkunst. Zo werden de levensboom,

tortelende duiven, zandlopers en engelen veelvuldig gebruikt. Knipwerk werd over het algemeen in opdracht gemaakt of ten geschenke gegeven. De initialen of namen die op de knipsels voorkomen, zijn die van de opdrachtgevers. Naast familieknipsels zijn er ook veel dorpsgezichten of landschappen gemaakt. Het dubbelvouwen van het papier voor het knippen, zodat symmetrische knipwerken ontstaan, is een veel geziene methode in de Nederlandse papierknipkunst. Verder zijn er niet veel opvallende overeenkomsten in de knipwerken van Nederlandse knippers terug te vinden.

Kunstenaars

Van de kunstenaars zijn weinig namen bekend. Slechts een enkeling heeft de eeuwen overleefd: Joanna Koerten, Agnes Blok, de Urker Jan Visscher, Otto van Voorst en Jan de Prentenknipper uit Zeeland.

De twee hier genoemde Jannen maken deel uit van de door onderzoekers zo genoemde Jantjes. Jantje I is lange tijd aangeduid als Jantje de Prentenknipper uit Zeeland, die in de negentiende eeuw veel enkelvoudige (dus geen symmetrische) prenten met een mes heeft gesneden, vaak bijbelse voorstellingen, boerderijprenten en gelegheidsprenten. Hij combineerde ook schilderwerk met knipwerk en maakte afbeeldingen zonder perspectief. Jantje II is Jan Visscher uit Urk (1855-1938), die enkel- en dubbelgevouwen knipwerk maakte, vaak over bijbelse onderwerpen. Jantje III ten slotte, was de bijnaam van een vrouw uit Noord-Holland, Jannie de Jong-Brouwer (1924-2002), die onder meer verhalen uit de bijbel en volksverhalen uit Noord-Holland als onderwerpen voor haar knipkunst gebruikte.

Tegen ledigheid

De provincies waar men zich vooral erg bezighield met papierknippen waren Zeeland, Noord-Holland en Friesland. Ook in Drenthe en de Achterhoek werd het veel gedaan, iets minder in Brabant en Limburg. Dit kan te maken hebben met de beschikbaarheid van het materiaal. De papierindustrie was later vooral geconcentreerd rondom de Veluwe en de Zaanstreek. Verder lijkt het deels samen te hangen met religie: bezigheden als papierknippen, houtsnijden, handwerken werden vaak door protestanten beoefend als middel om ledigheid tegen te gaan, want dat was 'des duivels oorkussen'.

Toch waren er in elke bevolkingslaag en in elk geloof knippers te vinden, vooral naarmate papier breder beschikbaar werd. Waren het in het begin veelal mannen die knipten, vooral tegen betaling, tegenwoordig zijn het vooral vrouwen die zich ermee bezig houden. Het is met recht een volkskunst te noemen, niet in de zin van 'het gewone of lage volk', maar meer van 'het hele volk'. Wie is er niet opgegroeid met het vouwen van vouwblaadjes, een paar knipjes erin en hup: een tafelkleedje voor moederdag. Jong geleerd, oud gedaan!

Maar niet alleen op de kleuterschool, vooral in het huishouden werd veelvuldig gebruik gemaakt van papierknipwerken voor een praktisch doel, zoals geknipte kastrandjes of klokkenkleedjes. Die werden elk jaar nieuw geknipt, vaak na de grote schoonmaak in het voorjaar, soms zelfs meerdere keren per jaar. Dit werd in veel huishoudens in Nederland gedaan, tot in de jaren zestig van de vorige eeuw toe. Verder knipten vooral de katholieken met grote devotie randjes om bidprentjes heen als versiering.

Vereniging voor Papierknipkunst

Hoewel wetenschappers aan het begin van de twintigste eeuw voorspelden dat de volkskunst zou verdwijnen door de toenemende industrialisatie, gold dat niet voor de knipkunst. Na de Tweede Wereldoorlog bestonden er in Nederland drie kernen van knipkunst, rondom drie personen: de kring rondom Hil Bottema, een conservatrice van het Openluchtmuseum te Arnhem, de kring rondom de Bussumse mevrouw Kerp-Schlesinger, die veel cursussen gaf, en de volgers van Wiechert Tjeert Lever, een bekende papierknipper. Helaas konden deze drie kunstenaars niet met elkaar door één deur, maar dat was gelukkig anders met hun leerlingen en volgelingen. In 1983 hebben zij de Nederlandse Vereniging voor Papierknipkunst (NVVP) opgericht, die zich in de beginjaren mocht verheugen in een grote aanwas. Helaas is nieuwe aanwas sindsdien achtergebleven, zodat de gemiddelde leeftijd hoger is geworden en het ledenaantal is verminderd.

'Toch doen we heel veel om de bekendheid te vergroten', vertelt Joke Verhave, verzamelaar, auteur en bestuurslid van de NVVP. 'Op dit moment hebben we zo'n vijfhonderd leden, voornamelijk vrouwen. De gemiddelde leeftijd ligt hoog, rond de zestig jaar.

In de Gouden Eeuw werd soms voor een knipsel meer betaald dan voor een schilderij van Rembrandt.

Er zijn maandelijkse knipkringen door het hele land, we geven een tijdschrift uit, organiseren cursussen en meesterklassen, maken tentoonstellingen en schrijven artikelen. Toch heeft de papierknipkunst een euvel en dat is de bescheidenheid van de meeste beoefenaars. Zij hoeven niet zo nodig in de spotlight te staan, hoe goed ze ook zijn.'

Fascinatie

Wat is het dat papierknippen zo aantrekkelijk en boeiend maakt? 'Je moet het leuk vinden om in je eigen huis iets moois te maken, om iets te doen. Het is een goedkope manier om bezig te zijn, want iedereen heeft wel papier in huis, al is het maar pakpapier of kladpapier. Voor de één is het een mooie bloem knippen, voor de ander een technisch hoogstandje, dat maakt niet uit. Het gaat om het plezier dat je eraan beleeft. Voor mij is het zo, dat als ik er eenmaal aan begin, ik niet meer kan stoppen. Dan moet het af. En als het af is, begin ik aan de volgende. Ik kan het niet loslaten. Je bedenkt ook niet alles van tevoren, sommige stukken komen vanzelf tijdens het knippen, dat is een mooi proces', legt Joke Verhave uit. Het geeft veel voldoening, het bezig zijn met je handen en het maken van iets moois. 'En het is leuk om iets dat je zelf gemaakt hebt, als geschenk te geven. Het is iets heel persoonlijks en unieks. Belangrijk is ook dat je bezig bent met erfgoedkunst levend te houden. Het geeft een band met de geschiedenis.'

Nog steeds wordt papierknipkunst dus gebruikt als geschenk, net als in vroeger eeuwen. Ook de ornamenten die gebruikt worden, zijn voor een groot deel nog dezelfde als vroeger. Als voorbeeld voor haar cursisten wees Hil Bottema op versieringen aan de gevels van de historische boerderijen in het Openluchtmuseum. Zo komen dezelfde ornamenten en symbolen overal terug. Op deze manier zijn de papierknippers onderdeel van een lange traditie, houden zij een oude volkskunst in leven. Niet dat zij daarmee bewust bezig zijn, zij beoefenen het papierknippen voornamelijk voor het plezier dat zij eraan beleven. 'In de knipkringen is het altijd heel gezellig', zegt Joke Verhave. 'We beginnen met een kopje koffie en bijkletsen. Maar als het knippen eenmaal begint, wordt het doodstil. Iedereen is geconcentreerd bezig. Men trekt zich ook aan elkaar op, vooral als je een paar goede ertussen hebt zitten. Dan kijken ze de kunst bij elkaar af. Het deel uitmaken van zo'n knipkring vormt ook een bepaalde bron van trots.'

Volgende generaties

De problemen bij het voortbestaan van de papierknipkunst zijn de vergrijzing, de relatieve onbekendheid en de vluchtigheid van de maatschappij. Zoals al eerder gezegd, de vereniging doet veel moeite om deze knelpunten het hoofd te bieden. Zo zijn er veel mensen die het even doen, maar het niet blijven doen. 'De vluchtigheid van de moderne maatschappij werkt in ons nadeel. Er is zoveel dat mensen kunnen doen, maar er is niet veel dat ze blijven doen. De stap om lid te worden van een vereniging, gaat de meesten een stap te ver.'

De NVVP gaat ook naar scholen en biedt lesmateriaal aan, verder organiseert ze tentoonstellingen en werkt ze samen met het Museum van Papierknipkunst in Westerbork. Zo hoopt ze nieuwe

mensen te bereiken en kennis te laten maken met deze erfgoedkunst. Maar het is niet zozeer een absolute onbekendheid waar men tegenop moet boksen, want de meeste mensen weten wel wat papierknipkunst is. Het is meer een stoffig imago waar men last van heeft in deze snelle tijd van vluchtigheden. Toch ondergaat de papierknipkunst nog steeds veranderingen en gaat ze met de tijd mee. Het is juist dat element dat meer aandacht kan gebruiken. De onbekendheid van papierknippen is dan ook relatief, want zelfs een groot concern als V & D gebruikt papierknipkunst als basis voor zijn reclame-uitingen. Ook tijdschriften als *Libelle* en *Flow* publiceren regelmatig artikelen over papierknippen. Er zijn in Nederland verschillende musea die papierknipkunst aankopen en exposeren: het Westfries Museum in Hoorn en het Openluchtmuseum in Arnhem bijvoorbeeld. Maar ook het Museum van Papierknipkunst in Westerbork en de Lakenhal in Leiden.

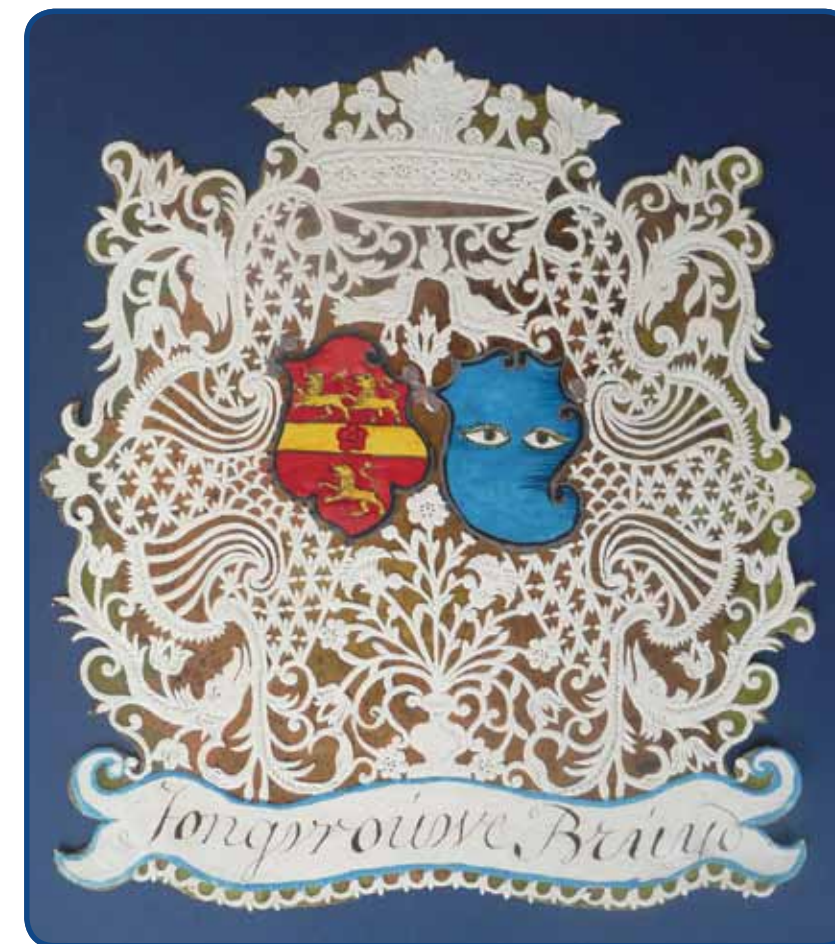
Gelukkig zijn er ook jonge mensen die in de ban van het papierknippen raken. Er zijn zelfs een paar jonge kunstenaars die papierknippen als uitgangspunt voor hun toegepaste kunst of illustraties gebruiken of met papierknippen in hun levensonderhoud voorzien, zoals Tord Boontje en Geertje Aalders. Zij experimenteren met materialen, vormen en toepassingen, zodat het papierknippen een kunst in ontwikkeling blijft.

Oude elementen in nieuw jasje

Je hoeft geen kunstenaar of professioneel papierknipper te zijn om de oude traditie voort te zetten. Daarnaast kunnen nieuwe toepassingen voor oude technieken een manier van overleven bieden. Zo had je vroeger in Drenthe de traditie van het knippen van papieren kantwerken om over de Friese staartklokken te hangen als bescherming tegen het stof. Elk jaar werden deze zogenaamde klokkenkleedjes opnieuw geknipt, soms zelfs een paar keer per jaar. De versieringen veranderden onder invloed van mode en smaak, en onderaan hingen iets zwaardere papieren versieringen om het kleedje op zijn plaats te houden. Die onderste versieringen konden bestaan uit ballen, die eruit zagen als een soort pompoentjes, of als emmertjes. 'Die pompoenen waren vrij ingewikkeld te maken, die moesten op een bepaalde manier in elkaar gezet worden. De papieren kerstballen die je tegenwoordig wel kunt kopen, zijn in feite dezelfde ballen als onderaan die klokkenkleedjes', vertelt Joke Verhave. Zelfs de jaren zeventig lampen, die je zelf in elkaar kon zetten van plastic elementen, zijn in feite gebaseerd op papieren knipwerk dat driedimensionaal gemaakt werd door vouwen en in elkaar steken.

'Waar papier is, wordt geknipt', zegt Joke Verhave overtuigd. 'Zet een grootouder en een kleinkind bij elkaar met een schaar en papier en er wordt papier geknipt. Dat is iets dat blijft. En als je er goed in bent en er aardigheid in krijgt, dan ga je ermee door.' De NVVP blijft tijd en energie in het levend houden van de papierknipkunst steken, ook al komt het bestuur daardoor zelf amper nog aan het knippen toe. 'Het kost me zeker een dag in de week, maar dat heb ik er wel voor over. Al beginnen mijn kinderen wel steeds vaker te vragen waar de geboorteknipsels voor mijn nieuwste kleinkinderen blijven.'

Bruiloftsknipsel voor bruid, gemaakt bij het huwelijk van Anthony Bruyningh en Catharina Heshuysen in 1759 te Haarlem

Geboorteknipsel Hendrik Willem May (1781)

Hil Bottema: Nieuwjaarskaart.

Jan Visscher uit Urk